

FÅGELSJÖN I KVISMAREN 1960-1969

av

Håkan Johannesson

Vintern 1959/60 anlades i norra delen av Östra Kvismaren den s. k. Fågelsjön. Uppsatsen avser att belysa fågellivets utveckling under det gångna decenniet och behandlar grupperna doppingar, änder, svanar, gäss sumphönsfåglar och måsfåglar, dvs arter som är karaktäristiska för en mellansvensk fågelsjö.

Materialet har till största delen hämtats från Kvismare Fågelstations dagböcker och övriga anteckningar. Kompletteringar har erhållits från Närkes Fältbiologiska Ungdomsförening, Ornitologiska Klubben i Örebro samt flera privatpersoner. Till alla ornitologer som under decenniet vallfärdat till Fågelsjön och rapporterat sina iakttagelser framförs ett varmt tack.

Fågelsjöns tillkomst och skötsel.

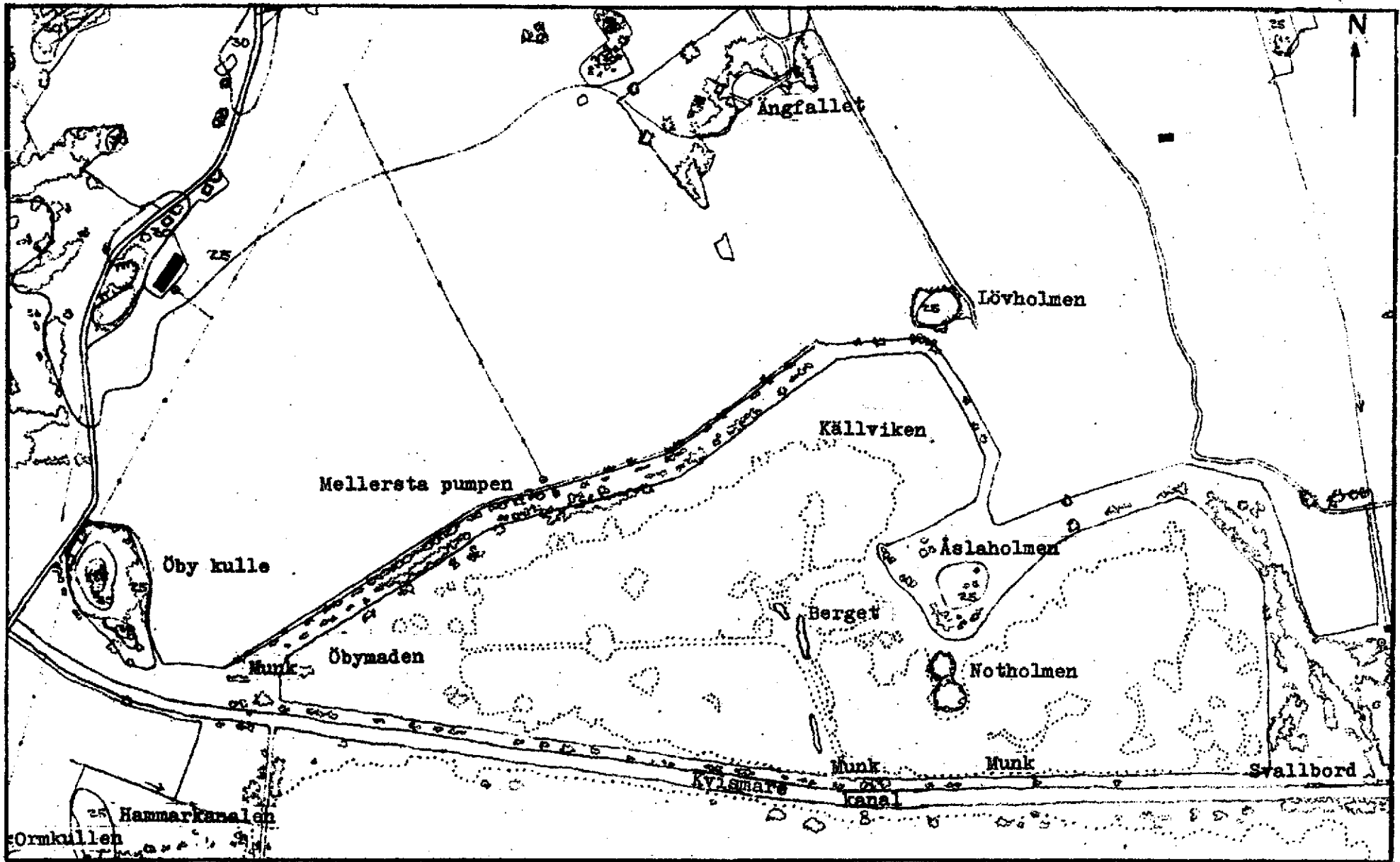
H i s t o r i k

Under de första årtiondena på 1900-talet var Kvismaren en mycket fågelrik sjö. Blankvattnen, glesningarna och gölarna i de vidsträckta vassfälten vidmakthölls i huvudsak tack vare hård slätter vintertid. Då fabrikationen av vassmattor upphörde på 1940-talet, började en allt snabbare igenväxningsprocess. Under 1950-talet gjorde Kvismaren knappast skäl för namnet fågelsjö. Enstaka gräsänder, rallar och fiskmåsar var de enda sjöfåglar som kunde ses i den blivande Fågelsjön.

I slutet av 1950-talet avskaffade landtinget i Örebro län skottpengarna på "skadedjur". Medlen skulle i stället användas till positiv naturvård. Genom detta beslut fanns ekonomiska förutsättningar för att påbörja ett återupplivande av Kvismaren som fågelsjö i den klassiska meningen. ERIK ROSENBERG hade sedan flera år haft en plan klar hur detta skulle gå till. Genom tillmötesgående från markägarna erhöles tillstånd till anläggandet av erforderliga vallbyggnader. Efter frivillig överenskommelse avlystes all jakt innanför vallarna, något som torde vara en förutsättning för att erhålla en god rastlokal inom ett så begränsat område.

A n l ä g g n i n g

Vintern 1959/60 anlades på norra sidan av Kvismare kanal, från Öby kulle nästan fram till Sörön, en vall av 2,3 km längd (figur 1) till en kostnad av 17.000 kr. Genom att åkermarkerna norr om sjön redan 1955 invallats, bildades en reservoar, som gjorde det möjligt att behålla vårarernas höga vattenstånd under resten av året utan att innanförhängande, låglänta åkermarker löpte risk att vattenskadas.

Figur 1. Karta över Fågelsjön i Kvismaren, dvs. norra delen av Östra Kvismaren. Skala 1: 10 000

Sjön, som benämndes Nya sjön, Egentliga sjön och slutligen Fågelsjön fick en areal av c. 1 km² med 70 % bladvassytter, 20 % sankängar och 10 % blankvatten. Ett nederbördsområde av ungefär samma storlek avvattnas i sjön via en pumpstation.

För att kunna släppa in vatten i Fågelsjön vid eventuella högvatten i Kvismare kanal gjordes tre öppningar i vällen, tillslutna av enkla dammluckor s. k. munkar. Senare har även ett svallbord byggts för att överskottsvatten i sjön skall kunna rinna ut utan att skada vällen. En fyra meter bred och halvannan meter djup kanal grävdes 1962 tvärs genom den grunda sjön i nord-sydlig riktning för att förbättra syresättningen vintertid och erbjuda djupare vatten åt fisk och vissa fågelarter. En mindre holme i sjön, Berget, kalhöggs för att bli häckplats för måsar och änder.

U n d e r h å l l

Efter några år framstod den fortsatta igenväxningen av bladvass och kaveldun som ett hot mot sjöns fortbestånd. Bladvassen bekämpades dels genom besprutningar med herbicider, dels med vassslätter under vintern. Dessa åtgärder har utförts av personal vid fågelstationen. 1967 flygsprutades ett större stråk från Öby till Svallbordet. Vintern 1968/69 genomförde Skogsvårdsstyrelsen slätter med medel från Arbetsmarknadsstyrelsen. Slätter av växande vass utfördes under eftersommaren och hösten 1969 med amfibiefordon. Stora arealer vass kunde slås och brännas.

Kaveldunet har visat sig vara mer motståndskraftigt och svårbekämpat än bladvassen. Stationspersonalen har under vissa säsonger handryckt kaveldun i Källviken, en effektiv men tidskrävande metod.

För att förbättra häckningsmöjligheterna för knippan har ett flertal holkar uppsatts runt sjön genom tillmötesgående från Örebro Läns Jaktvårdsförening.

V a t t e n r e g l e r i n g

Vattenståndet i sjön har under årens lopp varit tillfredsställande med undantag av premiärvåren 1960, då vårfloden uteblev och sjön aldrig fylldes, samt sommaren och hösten 1969, då en sällsynt lång torrperiod samt en läckande munk torrlade sjön nästan helt.

Tabell 1. Årstider då Kvismare kanal överskridit 22,60 m ö. h. och vatten gått över vallarna till Fågelsjön under 1960 - 1969.

År	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Vår			x			x	x	x	x	x
Höst	x		x		x			x	x	

Av tabell 1 framgår att sjön de flesta år erhåller vattentillskott från Kvismare kanal. Trots den lilla tillrinningen är det alltså liten

risk att vattnet ej skall räcka till.

Fågelsjöns fågelliv

Vid nedanstående redovisning av karaktärsfåglarnas uppträdande i Fågelsjön har endast en del av det mycket stora materialet av utrymmesskäl kunnat redovisas. Bl. a. har hela gruppen vidare uteslutits.

D o p p i n g a r

Doppingarna har under decenniet representerats av fyra arter: skägg-, gråhake-, svarthake-, och smådopping. Endast de två senare har bevisligen häckat. Inga andra häckningar från andra delar av Kvismaren är kända under 1960-talet med undantag av ett par skäggdoppingar i Hammarkanalen 1966.

Endast sju observationer av skäggdopping föreligger varav tre från 1966. Arten gjorde då möjligen häckningsförsök i de djupare och mera svår-observerade delarna av sjön. Troligen är Fågelsjön för grund och dess blankvatten för små, för att skäggdoppingen skall trivas.

En gråhakedopping vistades i sjön 29.4 - 21.7.68. Under denna tid gjordes endast ett 10-tal observationer trots att många ornitologer besökte platsen just för denna celebritet.

En intressant invandringshistoria uppvisar svarthakedoppingen. Av tabell 2 framgår att arten gjorde sin entré 1962, då ett exemplar besökte sjön en kortare period. Nästa år skedde första häckningen och åren därefter nåddes 2 resp. 3 par, vilket tycks vara det antal som sjön kan hysa.

Tabell 2. Svarthakedoppingens uppträdande i Fågelsjön 1960 - 1969.

År	Statio- nära par	Observ. kullar	Maximalt antal o dag	Första obsdag	Sista obsdag
1960					
1961					
1962			1	27.5	6.6
1963	1	1	6 12.5	30.4	5.10
1964	2	2	4 12.5	7.5	7.8
1965	3	2	7 2.5	20.4	11.10
1966	2	2	10 11.5	30.4	23.8
1967	3	2	11 22.5	29.4	19.7
1968	2		8 30.4	19.4	16.8
1969	3		10 9.5	29.4	26.7

Ankomstdagen under åren 1963 - 1969 kan ur tabellen beräknas till i medeltal 28.4 medan maximiantalet för året och därmed kulminationen på det svaga sträck som berör Kvismaren har inträffat 10.5.

Smådoppingen har årligen observerats i Fågelsjön från 1963. Häckning eller försök till häckning har gjorts sedan 1965, som för övrigt är det enda år med bevisligen lyckat resultat. Maximalt har 5 vuxna fåglar setts, vilket skedde 2.6.67.

Ä n d e r

I Fågelsjön har sju arter simänder samt tre arter dykänder observerats regelbundet: Gräsand, kricka, årta, snatterand, bläsand, stjärtand och skedand resp. vigg, brunand och knipa. Iakttagelser har dessutom gjorts av storskrake (3 gånger), salskrake (14.10.62), svärta (19.8.67) samt rostand (möjligen förrymd parkfågel 23.5 - 28.5.63).

För alla de regelbundet förekommande änderna utom bläsanden har häckning eller häckningsförsök påvisats.

Normalförekomsten av änderna under 1960-talet redovisas i tabell 3. Talen har räknats fram ur månadernas maximiantal. Vid beräkningen av medelvärdet har de tre sämsta och de två bästa åren uteslutits, för att den normala förekomsten ytterligare skall accentueras.

Tabell 3. Normala förekomsten av änder (utom snatteranden) i Fågelsjön 1960 - 1969 fördelade på olika månader. "-" anger att arten ej observerats.

Art	mar	apr	maj	jun	jul	aug	sep	okt	nov
Gräsand	0	45	20	100	80	400	310	290	20
Kricka	0	80	15	75	60	205	230	60	0
Årta	-	2	4	3	3	5	1	-	-
Bläsand	-	8	6	5	5	15	55	20	1
Stjärtand	0	2	1	0	1	6	8	6	0
Skedand	-	7	7	14	6	26	17	3	0
Vigg	-	10	10	7	2	0	0	0	0
Brunand	-	5	4	0	0	0	0	0	-
Knipa	0	10	5	2	3	5	3	1	1

Om en fågelsjöes ställning skall bedömas efter antalet observerade änder torde Fågelsjön och Kvismaren komma bland de allra främsta i landet. Under de översvämningar som normalt förekommer i Kvismardalen i mars och april kan tusentals simänder observeras. I Fågelsjön uppehåller sig dock under denna tid en mindre del av dessa, därav de låga siffrorna i tabell 3.

I maj då vattnet är på tillbakagång samlas änderna i Fågelsjön för sina häckningsbestyr. Totalantalet observerade änder blir då tämligen lågt, men mot slutet av månaden infinner sig de första flockarna av över somrande gräsänder och krickor. Denna grupp ökar sedan i juni, för att i juli skenbart minska. På grund av ruggningen är änderna inte flygga och sålunda svårräknade. I och med den ökande flygfärdigheten hos de ruggande, ungfåglarna och tillskott utifrån ökar antalet gräsänder och krickor i augusti och september för att slutligen minska kraftigt i mitten resp. början av oktober. Maximalt har 1.000 gräsänder konstaterats 20.8.63 samt 13.10 samma år, medan krickorna som mest har uppgått till 600 15.9.63.

Det ovan skisserade mönstret för gräsanden och krickan torde även gälla mindre frekventa simänder såsom årta, bläsand, stjärtand och skedand.

Den i Närke mycket sällsynta snatterandens uppträdande i Fågelsjön ökade markant f. o. m. 1965, varför arten redovisas separat i tabell 4.

Tabell 4. Förekomsten av snatterand i Fågelsjön 1960 - 1969.

År	Statio- nära par	Maximalt antal o. dag	Första obs.dag	Antal obs.dag
1960		1 25.8		1
1961		4 3.9		1
1962		0		
1963		0		
1964		0		
1965	1	4 18.5	9.5	16
1966	0	2 11.5	29.4	6
1967	1	5 20.8	8.4	19
1968	1	6 1.9	15.4	39
1969	1	10 29.4	28.4	24

Häckningar eller försök till sådana redovisas i tabell 5. En del av dessa har verifierats genom bofynd eller observationer av kullar, medan andra endast misstänkts p. g. a. artens uppträdande. Då observationsaktiviteten och metodiken under årens lopp varit högst skiftande kan inga preciserade uppgifter om antalet par lämnas.

Tabell 5. Häckningar eller häckningsförsök av änder i Fågelsjön 1960-1969

År \ Art	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Gräsand	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kricka			x	x	x	x	x	x	x	
Ärta			x	x	x	x	x	x	x	x
Snatterand						x		x	x	x
Stjärtand			x	x	x		x			
Skedand		x	x	x	x	x	x	x	x	x
Vigg		x	x	x	x	x	x	x	x	x
Brunand							x	x	x	
Knipa			x	x	x	x	x	x	x	x

För dykändernas del torde den grunda sjön inte erbjuda idealiska förhållanden. Knipan trivs dock utmärkt och har väl utnyttjat de stora holkar som finns i och runt sjön. Antalet lyckade häckningar är ungefär 4 - 6 per år. Viggen häckar däremot endast med några få par.

Vattenståndets betydelse för brunandens uppträdande i Fågelsjön har tidigare diskuterats (GOTBORN 1963). Under år med utpräglat högvatten i sjön har observationerna av brunänder ökat väsentligt. De tre häckningsåren 1966, 1967 och 1968 flödade sålunda vatten från Kvismare kanal över vallarna in i sjön under mars och april och åstadkom ett mycket högt vattenstånd.

S v a n a r o c h g ä s s

Gruppen har representerats av knöl- och sångsvan samt kanada-, grå- och sädgås.

Endast knölsvanen har häckat tämligen regelbundet: 3 par 1964, 2 par 1963, 1965, 1967 och 1969, 1 par 1962, 1966 och 1968 samt 0 par 1960 och 1961. Ett svanpar har vanligen observerats i Källviken och det andra på Öbymaden. Mer än två par kan Fågelsjöns förhållandevis lilla areal svårigen hysa. Arten har genomgående varit den tidigaste av alla återvändande häckfåglar. 14.3.1965 sågs t. ex. ett exemplar på sjöns halvmeter tjocka is. Den första vaken bildades detta år en månad senare!

Sångsvanen är en sällsynt rastare på våren i Fågelsjön, men ingalunda i övriga delar av Kvismaren. Endast fyra rapporter om sångsvanar på sjöns vatten föreligger, varav 6 unga provianterande exemplar 6.6.69.

Även observationerna av kanadagäss är oväntat få med tanke på artens expansion i landskapet i övrigt under 1960-talet. Under åren 1960 - 1965 sågs den endast vid ett tillfälle, 25.4.62. 1966 gjordes 6 observationer (27.4 - 29.5), 1967 inga alls, 1968 3 (21.4 - 23.5) och 1969 4 (9.5 - 25.8). Arten har otvivelaktigt ökat under 1960-talets senare del även i Kvismaren, men ännu så länge finns inga bevis för att något av paren skridit till häckning.

Ett grågåspar har fött upp ungar i Fågelsjön 1968 och 1969. Ytterligare ett fåtal observationer föreligger från övriga decenniet. Fåglarna härstammar säkerligen från den "parkpopulation" som sedan gammalt finns i Örebro.

Kvismaren är under vårsträcket rastplats för sädgäss, som troligen tillhör den norrländska populationen. Fågelsjön berörs dock mycket litet av detta. Gässen provianterar på åkrarna och övernattar sedan lång tid tillbaka i Västra Kvismaren.

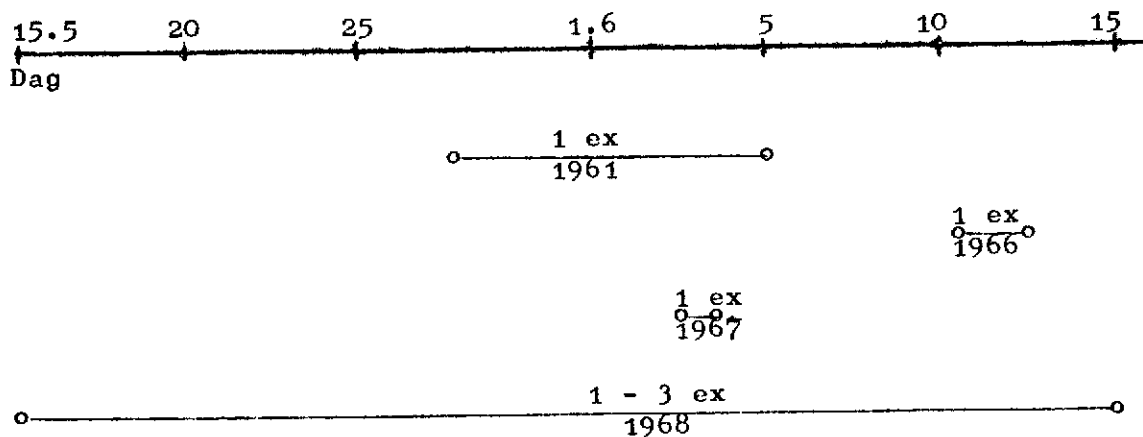
R a l l, s u m p h ö n s o c h r ö r d r o m

De i gruppen ingående arterna vattenrall, småfläckig och mindre sumphöna, rörhöna, sothöna och rördrom för ett tämligen undanskynt men ljudligt liv i Fågelsjöns vassar. Fåglarna har mestadels också räknats med ledning av lätena. De redovisade siffrorna kan därför betraktas som minimiantal.

Maximala antalet vattenrallar, småfläckiga sumphöns och rörhöns under april - juni de olika åren framgår av tabell 6. Samtliga arter har häckat, sedan 1961 troligen årligen. En vattenrall sågs i sjön 31.12.61, då isen var 40 cm tjock, vilket är anmärkningsvärt. Tidiga rallobservationer föreligger från 1961 (24.3) samt 1967 (2 ex., 2.4). Småfläckiga sumphönan har tidigast hörts 12.4.68, 15.4.67 samt 16.4.65.

Vid fyra tillfällen under 1960-talet har observationer av mindre sumphöna förekommit även om arten vid tre av dessa felaktigt, men dittills allmänt vedertaget, rapporterats som dvärgsumphöna. Först genom 1968 års observationer och fångster kunde det mystiska lätet tillskrivas den mindre sumphönan. (WAHLSTRÖM 1968).

Figur 2. Mindre sumphönans uppträdande i Fågelsjön under 1960-talet.

Tabell 6. Maximala antalet noterade vattenrallar, småfläckiga sumphöns och rörhöns i Fågelsjön april - juni 1960 - 1969.

År	vattenrall			småfl.sumphöna			rörhöna		
	apr	maj	jun	apr	maj	jun	apr	maj	jun
1960	1	1	0	0	1	0	0	0	0
1961	3	1	6	0	0	4	1	2	1
1962	1	2	4	0	1	0	1	2	1
1963	1	1	1	0	3	0	0	1	1
1964	1	2	2	0	3	1	1	1	1
1965	4	4	3	1	5	3	3	2	1
1966	1	4	4	0	7	6	0	2	1
1967	2	1	0	1	4	2	0	1	1
1968	3	2	4	1	1	4	0	1	1
1969	2	2	1	0	5	0	0	3	0
Med.-värde	2	2	3	0	3	2	1	2	1

En av sjöns karaktärsfåglar är sothönan. Att ange antalet häckande par är svårt då arten finns spridd över hela arealen. Parantalet de olika åren torde variera från 10 till 30. En bekräftelse på Fågelsjöns ställning som primär häcklokal för sothönan erhöles 1963, då uppskattningsvis ett 25-tal par häckade innanför vallarna. Vid Oset fanns detta år knappast något par och Hjälmarén i övrigt endast en bråkdel av den normala stammen. Även som uppehållsplats under höst och vår är sjön mycket omtyckt, 1965 sågs sålunda 165 ex. 13.4 och 150 ex. 9.8.

Rapporterade rördrommar från Fågelsjön eller rättare sagt från Östra

Kvismaren har sammanställts i tabell 7. Någon säker uppdelning kan nämligen inte göras av observationerna innanför och utanför Fågelsjöns vallar. Arten har troligen häckat i Kvismaren vid några tillfällen under 1960-talet.

Tabell 7. Observationer av rördrom i Östra Kvismaren inkl. Fågelsjön 1960 - 1969.

År	Observationsmånader	Max. antal
1960		
1961	maj, jun, jul	1
1962	maj	1
1963	apr, nov	1
1964		
1965	apr, maj, jun, jul	1
1966	maj, jun	2
1967	mar, apr, maj, jun	2
1968	apr, maj, jun, jul, sep	2
1969	maj, jun	2

M å s a r o c h t ä r n o r

Av måsfåglarna skall endast beröras skrattnås, fisknås, dvärgnås, svarttärna och fisktärna. De övriga observerade arterna, gråtrut, havstrut, silltrut, skräntärka och småtärna (endast 15.6.68) uppträder främst under sträcktider och tar då föga notis om sjön.

Skrattnåsen häckar oregelbundet i Kvismaren och sålunda även i Fågelsjön. Största kolonien, 30 par, förekom 1961.

Antalet häckande fisknåsar har varit tämligen konstant omkring 5 par.

I en fågelsjö av Kvismarens typ kan man vänta sig dvärgnås och svarttärna, åtminstone som gäster. Av dvärgnås föreligger endast tre observationer under 1960-talet: 18.5.66 (2 ex.), 24.5.67 (1 ex.) samt 4.5.68 (1 ex.). Under samma tid har svarttärnan observerats oftare: 1962 (1 tillfälle), 1965 (3), 1966 (5), 1968 (2) och 1969 (1).

Fisktärnan har under sommaren dagligen observerats med enstaka exemplar i Fågelsjön men ingen häckning har konstaterats.

S l u t o r d

Trots att denna redovisning, som tidigare framhållits, av utrymmes-skal är ofullständig, framgår det säkert klart, att anläggandet av Fågelsjön var ett lyckokast, som medfört att Kvismaren fått något av en renässans som fågelsjö. Ett stort antal sjöfåglar har sökt sig till sjön för att häcka, översomra eller rasta. Många fågelskådare har glatt sig åt artrikedomen och de då och då uppträdande rariteterna.

Men inget är så bra att det inte kan bli bättre. Restaureringen av

Kvismaren måste fortsätta så att de sterila vassvidderna överförs till levande fågelsamhällen till glädje för ornitologer, jägare och den stora allmänheten. I den naturvårdsplan för Kvismaren som framlagts (KARLSSON 1969) finns ett liknande projekt i Västra Kvismaren. Vi får hoppas att även denna sjö kommer att få fira sitt 10-årsjubileum.

R e f e r e n s e r

- GOTBORN, L., 1963. Inventeringen av Fågelsjön. I Verksamheten vid Kvismare fågelstation 1962, pp. 13-20. Örebro.
- KARLSSON, O., 1969. Naturvårdsplan för Kvismaren. I Verksamheten vid Kvismare fågelstation 1968, pp. 3-8. Örebro.
- WAHLSTRÖM, S., 1968. Liten sumphöna - några anteckningar från identifieringen vid Kvismaren 23.5.1968. Vår Fågelvärld 27: 285-286.